

Aleksandar Matković

Čuvari
kontrarevolucije:
nacistička ekonomija
i potčinjavanje rada⁰¹

01 Rad predstavlja bitno proširenu verziju izlaganja održanog na Odsjeku za filozofiju u okviru simpozijuma “Filozofije revolucija i ideje novih svjetova”, 27.–28.10.2017. Prvobitni tekst izlaganja objavljen je na portalu “Lupiga” (<https://www.lupiga.com/vijesti/misliti-fasizam-o-preventivnoj-kontrarevoluciji>).

SAŽETAK

Članak razmatra shvatanje fašizma kroz okvire kontrarevolucije u dvadesetovekovnim marksizmima sa namerom da pokaže kako je kontra-revolucija promenila uslove proizvodnje omogućavanjem upotrebe prinudnog rada u političkoj ekonomiji nemačkog nacizma. Kritikujući različite varijante opisa nacizma kao “totalne države” ili “državnog kapitalizma”, članak nudi pojašnjenje uloge rada u nemačkom nacizmu kroz Marxovu teoriju vrednosti. Veza koja kontra-revoluciju čini nužno povezanom sa teorijom vrednosti pokazuje se u zadnjem poglavlju kroz kritiku Alfred Sohn-Rethela. ➡➡

ABSTRACT

The Guards of Counter-Revolution: The Nazi Economy and the Subjugation of Labor

This article revisits the understanding of fascism through the lens of counter-revolution prevalent in 20th century Marxisms. It attempts to show how the counter-revolution changed the conditions of production by enabling the use of forced labor in the political economy of German Nazism. However, by challenging different variants of describing Nazism as a “total state” or “state capitalism”, the article offers to explain the role of labor in German Nazism through Marx’s theory of value. The link that makes the counter-revolution necessarily connected to value theory is shown through the critique of Alfred Sohn-Rethel in the ending chapter. ➡➡

Dva vrlo slična citata, preuzeta od dvojice suparnika, dovoljna su da bi se načelno opisala složenost fašističke kontrarevolucije:

“Ali revolucija se nije desila, niti je došla, sama od sebe. Bilo je samo narodnih okupljanja, mnogo narodnih okupljanja; i među njima, demonstracije, marševi i bezbroj koreografisanih parada. Bilo je to kao da je italijanski proleterijat očekivao ponovno izvođenje čuda iz Jerihona: očekivalo se da buržujaska tvrđava i kapitalistička država padnu i raspadnu se na puki zvuk revolucionarnih himni i na mahanje crvenim zastavama. U načelu, spektakl je bio zadivljujući i impresivan: čak su i privilegovani, moćni i bogati poverovali i očekivali svoj raspad. Ali taj raspad se nikada nije desio. I ne za čudo, s obzirom da ga niko nije organizovao.” (FABBRI, INTERNET)

Istovremeno, na nemačkoj strani:

“Ali revolucija se nije materijalizovala, ili je to učinila na nepovezan način.” (SCHACHT 1956: XI)

Obojica su svedočila neuspesima socijalne revolucije čija odsutnost je dovela do “kontrarevolucije, a da se revolucija nikada nije dogodila”. Prvi citat je od Luigija Fabbrija, italijanskog anarhiste, koji je skovao pojam “preventivne kontrarevolucije”, i napisan je u “duhu trenutka”, kada je italijanski proleterijat gubio bitku. Drugi citat potiče iz memoara Hjalmara Schachta, ministra finansija Trećeg Reicha, “finansijskog čarobnjaka” koji je stabilizovao marku i direktora Reichsbank-e od 1939–1943., kada ga je izbacila sâma Nationalsocijalistička partija. Ono što su obojica doživeli bilo je iskustvo propalih revolucija čije je odsustvo omogućilo razvoj fašističkih pokreta. Međutim, umesto pada u “varvarstvo”, kao što se inače misli, kapitalizam je kroz kontrarevoluciju doživeo svoj *progres*. I to je učinio kroz pojačavanje eksploatacije omogućenu kroz prevenciju organizovanog radništva. To će biti ulog ovog teksta.

“Slepa mrlja” totalne države

Većina teorija kontrarevolucije — Radek, Zetkin, Fabbri i Druga Internacionala — skovane su u doba kada su evropske ekonomije bile još uvek iscrpljene od imperijalnih sukoba Drugog svetskog rata. “Postojao je kontinuitet na nacionalnom nivou međunarodnog svetskog rata, započetog u julu 1914. [...]”, koji se, prema Fabbriju, “nije odvijao samo na granicama već i unutar svake nacije” (FABBRI, INTERNET). Fa-

šizam se ne može shvatiti bez pozadine imperijalizma. Jer, ono što je predstavljalo okvir unutar kojeg su se kontrarevolucije odvijale upravo su bili raspadi starih evropskih imperijalizama i njihovo ujedinjenje pod novom imperijalnom ekonomijom nemačkog nacionalnosocijalizma. Ukoliko želimo da u tom smislu dešifrujemo uspeh Weimarske kontrarevolucije koja je tome prethodila, moramo osvetliti njen sadržaj između različitih krnjih opisa čija se zaostavština i dalje nalazi u marksističkom taboru koliko i u opisima samih nacista. Jer na ovom mestu kontrarevolucija se opisivala kroz pojam totaliteta: na osnovu iskustva italijanskih antifašista, ona je posmatrana kao nešto što je u službi konsolidacije države. Upravo je ovde “totalna država” stekla svoje skrovito značenje.

Enzo Traverso nedavno je pokušao da sastavi istoriju totalitarnih režima. Prema njemu, istorija ovih teorija, od Mussolinija do Hanne Arendt i dalje, može se podeliti u tri etape: prva od razvoja italijanskog fašizma, druga tokom razvoja staljinizma, a treća nakon pobede nad nacizmom. Prvi “talas” upotrebljavao se u svrhu opisa fašističkih država, drugi radi njihovog poređenja sa staljinizmom, dok je treći talas, nakon pada prvih dvaju, najviše kritikovao ovaj drugi (TRAVERSO 2017: 101). Međutim, nasuprot Traversu, koji predlaže da bi ovaj pojam i dalje trebalo upotrebljavati kao “borbenu reč” uprkos njenim dvosmislenostima (2017: 98), ovde ćemo morati da ga odbacimo da bismo uopšte načeli sadržaj pojma nemačke kontrarevolucije. Kao što ćemo videti, njen sadržaj je u Nemačkoj imao sasvim različito značenje od onoga što su mu svojevremeno pripisivali sami nacisti kroz pojam “totalne države”.

Prvo, diskurs o totalitarizmu, nastao je u toku Prvog svetskog rata da bi se opisale nove tehnološko-vojne moći države u pogledu unutrašnje i spoljašnje prisile. Njihova upotreba u Nemačkoj potiče od *Totalne mobilizacije* Ernsta Jüngerera i *Totalnog rata* generala Ericha Ludendorffa (igra reči na Clausewitzev “apsolutni rat”). Pojam “totalna država” sami nacisti su upotrebljavali tek u kratkom periodu tokom svog uspona na vlast (NEUMANN 2009: 49). Ali iznenađujući je način na koji su ga upotrebljavali. Pre nacizma, naime, čuveni član 48. weimarskog Ustava, omogućavao je diktatorske moći kancelarima F. Von Papenu i H. Brüningu radi suzbijanja protesta i mere štednje (cf. TOOZE 2006: 17, BLYTH 2013: 194, NEUMANN 2009: 63). Po dolasku na vlast, umesto novog ustava, nacisti su neprekidno upotrebljavali član 48. radi uvođenja legislative. Pošto se nisu obazirali na njegova ograničenja i pošto su mu dali novi značaj, nacistički advokati su mo-

rali da ga nanovo utemelje u pravnoj teoriji. Jedan od tih advokata koji su učestvovali u pravno-ustavnim debatama bio je Carl Schmitt. Nov smisao ustava opravdavao se upravo pomoću upotrebe pojma “totalne države”. Ne slučajno, samo nekoliko meseci pre nego što će se priključiti nacističkoj partiji, Schmitt je održao predavanje o “totalnoj državi” pred ruhrskim industrijalcima, u takozvanom *Langnam-Verein*.⁰¹ Stoga, upravo se pred industrijalcima iz Ruhra po prvi put u Nemačkoj čuo pojam “totalne države”.⁰²

Njen sadržaj je imao dva vida: Schmitt je naime napravio razliku između “kvantitativne totalne” i “kvalitativne totalne” države. Slaba, odnosno “kvantitativna totalna” država bila je ona weimarska, dok je jaka, odnosno “kvalitativna država” bila ona koja se gradila kroz fašizam. Jer, dok je slaba država morala da zadovolji sve interese društva, jaka država je upotrebljavala svoju moć prisile za “kvalitet i energiju” (SCHMITT 1998: 217): ona je pravila razliku između prijatelja i neprijatelja jer je ona sama predstavljala jednu celinu. Za razliku od sindikata, industrijalaca i političkih aktera, koji su podjednako uticali na slabu državu, jaka država nije dozvoljavala otpor sebi iznutra. Za razliku od slabe države, ona je mogla da se “opire” otporu. Temelji preventivne kontrarevolucije bili su već postavljeni u pojmu totalne države. Ali ono što je bitnije, oni nisu bili tu u ime same države: ono što je jaku državu činilo jakim, jest to što se mogla povući iz sfere ekonomije. Jer, depolitizacija države sama po sebi je predstavljala čin politike. Povlačenje države iz ekonomije zahtevalo je pre svega jaku državu. Kakav bi ovo smisao imalo u kontekstu Schmittovog ranijeg rada? U *Pojmu političkog*, Weimar se predstavlja kao neuspeli liberalni eksperiment u teoriji pluralizma (SCHMITT 1996: 40–45), što je rezultiralo u pluralitetu interesa koje je država morala da zadovolji. Ovo je bilo nedopustivo s obzirom da su sindikati i industrijalci u

01 Puni naziv “Verein zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen in Rheinland und Westfalen”, odnosno “Udruženje za zaštitu zajedničkih privrednih interesa u Rheinu i Westfaliji”. Skraćenica “Langnam-Verein” (ili “Langnamverein”) potiče od Otta von Bismarcka, a kao mesto Schmittovog predavanja navode ga Neumann (2009: 49) i Fraenkel (1941: 60).

02 I Neuman i Fraenkel označavaju ovo predavanje kao prvo mesto na kojem se eksplicitno upotrebio izraz “totalna država”. Iako Fraenkel potkrepljuje svoje reference citatima iz Schmittove knjige *Der Hüter der Verfassung* (“Čuvar ustava”) (1941: 60), a Neumann citatima iz teksta “Strong State and Sound Economics” (cf. Bonefeld 2009: 49), obojica očigledno upućuju na isti događaj.

tom smislu bili na istoj nozi, a to je razdiralo jedinstvo države. Na taj način, liberalni pluralizam je doveo do brkanja politike i ekonomije kroz “proceduralizaciju konflikta”. Time se skrivala nasilna suština pojma političkog. Rešenje, koje Schmitt nudi u drugom odeljku *Pojma političkog* je u otkrivanju ključne razlike između ekonomskih kategorija (profitabilno i neprofitabilno) od političkih (prijatelj i neprijatelj) (SCHMITT 1996: 26). Na kraju ruhrskog predavanja, Schmitt napokon izvlači konačne zaključke u vidu odvajanja jake “totalne države” od njene vlastite ekonomije.

Drugi stupanj u razvoju pojma “totalne države” predstavljao je period nakon dolaženja nacista na vlast. Nakon što su ga koristili radi stavljanja naglaska na konsolidaciju države, nacisti su potom, posle 1934. ovaj pojam u potpunosti odbacili. Ali odbacili su ga iz istih razloga zbog kojih ga je Schmitt podržavao — da bi se približili “proizvodnim snagama”. Naime, odbacili su pojam totalne države nakon što je NSBO (*Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation*, osnovan 1928.) počeo da napada poslodavce pošto je već napao sindikate 2. maja prethodne godine, dok su “levi” nacisti “braonkošuljaši” (*Braunhemden*), tj. SA (*Sturmabteilung*) i braća Strausser, zahtevali jače socijalne politike. Tek kada je ukinuo obe ove organizacije, Hitler je “objavio” kraj kontrarevolucije i najavio period “stabilnosti”. Alfred Rosenberg, “glavni” partijski filozof, potom je napao “apstraktnu totalnu državu” u časopisu *Der Völkische Beobachter* (NEUMANN 2009: 63). Stoga, nacisti su tek po dolasku na vlast odbacili ideju “totalne države” koju su nekada toliko zagovarali. A ta vlast se temeljila na istom odnosu prema industrijalcima kakav je Schmitt ranije zagovarao: poput jake države u Schmittovom predavanju industrijalcima, sada je bio red da se Partija povuče iz ekonomije. A zbog uplitanja u biznis, kažnjena su dva glavna tela nacističkog pokreta: NSBO je pripojen Nemačkom radničkom frontu, dok je SA već doživela “noć dugih noževa”.

Dakle, umesto da nekako “kontrolise” čitavu ekonomiju, totalna država je omogućila rast privatnog sektora tek kroz preventivnu kontrarevoluciju. Kao što Maxine Sweezy primećuje, država je prvo uvela “reprivatizacije” ključnih institucija poput Dresdner Bank, Kommerz-Bank i Danat-Bank (SWEEZY 1941: 28–35). Ovo je omogućilo vlasnicima tih institucija da profitiraju od programa naoružavanja. Vlada je čak nudila proto-leasing programe kupovine fabrika dok su Buchheim i Scherner otkrili u kojoj ogromnoj meri su se četvorogodišnji planovi temeljili na privatnoj inicijativi i kompoziciji investicija (cf. BUCHHEIM & SCHERNER 2006: 390–416). A prinudni rad, koji su kasnije

koristili, takođe se temeljio na privatnoj inicijativi: ukoliko ga firme nisu zatražile, nisu ga ni dobile (HERBERT 2000: 212). Stoga, profit koji je išao ključnim privatnim kompanijama *omogućen je kroz državu*.

A to nije bila liberalna država 19. veka. Ovde je država sama uspostavljala i razvijala profitni sistem na osnovu privatnog vlasništva. Ovde su se i partija i država (kroz javne sudove) preplitali da bi stvorili “državu prerogativa” čija je legalna moć potencijalno bila neograničena u svim poljima osim jednog: privatno vlasništvo (FRAENKEL 1941: 61). Čak ni paradržavni aparati (SA, SS, Gestapo), nisu mogli da se upliću u ekonomiju: “Da bi sprečili ponavljanje iskustva čarobnjakovog šegrta [...], vlast se nije smela zloupotrebljavati u savremenoj Nemačkoj, nije smelo biti nikakvog *excès de pouvoir* ‘političkog autoriteta.’” (1941: 72). Nacisti su sami sprečavali svoje “čarobnjakove šegrte” da se mešaju u stvari ekonomije. Dakle, oni nisu išli koracima liberalizma, kao što se tvrdi u *Šegrtovom čarobnjaku* Ishaya Lande (2010: 21). “Liberalna podela” između ekonomije i politike sama ne objašnjava ništa, niti čarobnjaka niti njegovog fašističkog šegrta. Nasuprot tome, ovde je reč o kvalitativno novoj celini, schmittovskoj “jakoj državi” koja onemogućuje otpor i podržava privatnu ekonomiju kroz političke odluke koje donosi kao celina. To je ono što je obeležavalo njenu savremenost, a ne nasleđe “slabe” države, noćnog čuvara iz liberalnog 19. veka.

Štaviše, ukoliko se ono što se događalo pod okriljem “totalne države” konceptualizovalo tek pod ordoliberalizmom (primera radi, ekonomisti Röpke i Müller-Armack su bili Schmittove partijske kolege u NSDAP, cf. BONEFELD 2017: 158), utoliko je njen karakter ništa manje nego savremen. U tom smislu, ako “totalna država” treba da predstavlja nekakvu “borbenu reč”, kako kaže Traverso, onda je to reč koja se “bori” za pogrešnu stranu istorije. Jer, ona zamagljava onu sferu države u kojoj se intervencija zaista neprekidno odvijala: sferu rada. “U sferi rada Država prerogativa je napredovala u polje ekonomskih odnosa, kroz uništenje svih radnih organizacija i kroz neprekidni progon svih budućih i prošlih vođa radništva kao ‘neprijatelja države’” (FRAENKEL 1941: 186). Imajući to na umu, možemo početi da otkrivamo doseg kontrarevolucije prvo u vidu eksploatacije u sferi proizvodnje, drugo, u vidu mera štednji u sferi potrošnje i treće, u vidu imperijalizma kojeg su zajedno omogućile obe sfere.

“Drugo prosvetiteljstvo” masovne proizvodnje

Poput svog američkog suparnika, prema Robertu Bradyju, postojao je industrijski “credo”, skoro pa “ekonomska vera” koja se probijala

kroz poslednje bedeme Weimarske Republike pa sve do Reicha: racionalizacija. Racionalizacijski pokret obuhvatao je tokom ovog perioda rađanje tvrtki poput IG Farben, Reichspost, Reichsbahn, Vereinigte Stahlwerke, i mnogih drugih (BRADY 1933: XIX). Ovo se delom oslanjalo na Versajski ugovor: od Lotaringije do Šlezije i ruhrske industrije, gde je Schmitt predavao, Versajski ugovor je uništio unutrašnju ravnotežu onog dela teške industrije koji je ostao pod nemačkom kontrolom. Topionice su odvojene od valjaonica, valjaonice od koksara, koksare od rudnika uglja, a ove od ostatka ekonomije. Ovo je pozadina spram koje se mora sagledati kompozicija nemačkog kapitala. Jer, upravo je zbog ove prethodne separacije nemački kapital nastojao da se ponovo ujedini. Drastična reorganizacija proizvodnje (standardizacija i integracija, specijalizacija i poravnanje organizacije fabrika i rada) ne mogu se razumeti ako se ovo nema u vidu. Niti se bez toga može razumeti potreba za potčinjavanjem rada. Jedna od najdragocenijih analiza nacističkih ekonomija u savremenom marksizmu, *Klasna struktura nemačkog fašizma* Alfreda Sohn-Rethela, napisana je dok je njen autor radio u Institutu za centralnoevropsku privredu (*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*), koji se tada posvetio integraciji nemačkog industrijskog kapitala. U svojim analizama Sohn-Rethel je pokazao kako su se ove racionalizovane industrije podelile na dva "tabora": takozvani "Brüningov tabor" (Siemens, IG Farben, Hemijski trust, itd.) i takozvani "harzburški front" ("Harzburger Front"), osnovan u Bad Harzburgu 1931. godine (Tyssen, Flick, Sindikat uglja, Borsig teška mašinerija, itd.), koji je pomogao Hitlerovu diktaturu. Razlika između njih je ključna: bez obzira da li se opredeljivala za domaću autarkiju ili proizvodnju za izvoz, ni jedna od industrija nije donosila svoje odluke isključivo na osnovu volje svojih predstavnika. Dok je, recimo, Siemens mogao, kao električna kompanija, da investira u visoku tehnologiju i da se osloni na saradnju sa inostranim preduzećima, druge kompanije to nisu mogle. Kada je Wall Street oborio svoje kamatne stope u početku Velike depresije, nemačke devizne rezerve su opale u potpunosti (cf. BLYTH 2013: 194, SOHN-RETHEL 1987: 37, TOOZE 2015: 21). Budućnost većine ovih kompanija je preko noći počela da zavisi isključivo od prirode njihovih proizvodnih procesa. Za razliku od Siemensa, IG Farben i Stahlverein, najveći hemijski i čelični proizvođači u Evropi, nisu mogli da transformišu svoju proizvodnju. U finansijskoj izolaciji, njihovi racionalizovani proizvodni procesi pokazali su se savršenim za uzrokovanje krize hiperproizvodnje. Štaviše, to su bili oni procesi čiji su proizvodi spadali u polje konkurencije nastajuće ekonomske

sile na Zapadu: uglj, teške hemikalije, čelik, gvožđe i teške mašine predstavljale su najveće izvoze SAD-a (BRADY 1933: XVIII). Pod ovim ogromnim pritiskom, Sohn-Rethelov Institut nastojao je da ukombinuje dva “tabora” nemačke industrije u silu koja će finansirati nacističku partiju da bi se spasila i izvukla iz Velike depresije i opasnosti društvene revolucije (SOHN-RETHEL 1987: 89).

U sferi proizvodnje nacisti su branili interese industrije, najpre kao pokret, a potom kao zakonodavci. Najpre, racionalizacijski pokret se svakako odnosio i na sferu rada čija se reorganizacija podudarala sa razvojem monopola. “Ovaj novi *Aufklärung*, posedovao je većinu mističnih, mladolikih i naivnih shvatanja ‘novog ekonomskog’ doba u Sjedinjenim Američkim Državama” (BRADY 1933: XX). Kako bi uhvatili korak sa prekookeanskom konkurencijom u američkom fordizmu, weimarski monopoli su morali da uvedu opsežnu transformaciju rada. Ne samo da je ovo podrazumevalo opštu standardizaciju poslova, već takođe i “naučni menadžment” koji se odnosio na stalno podizanje produktivnosti. U tom duhu, racionalizacija industrije je značila takođe *ljudsku racionalizaciju* (UHL 2014: 11). To je podrazumevalo industrijski mir ili, drukčije rečeno, disciplinovanje revolucionarnih organizacija rada. U tome su im rado pomogli članovi mladog pokreta “Freikorps” u kojem su postojale naročite jedinice za tehničku ispomoć (“Technische Nothilfe”) koje su weimarskim industrijama pružale zaštitu od štrajkova i radničkih pobuna (SOHN-RETHEL: 1987: 135). Ova veza se nastavila i nakon dolaska nacista na vlast. Nakon što je ovaj princip kodifikovan u zakon, jedina promena je bila što je posao disciplinovanja sada pao na samo radništvo. “Fabrička zajednica” ili “Betriebsgemeinschaft”, u kojoj su poslodavac i radnik išli ruku pod ruku, stvorena je kako radi zaštite fabrika od posledica Velike depresije, tako i da bi se u istom mahu rešili dvostruki problemi discipline i produktivnosti. Radni zakon Reicha, odnosno “Arbeitsordnungsgesetz” iz 1933. razvio se na taj način iz prakse samih fabrika tokom Velike depresije (MASON 1996: 91). Njime su zamenjena sva slobodna udruženja rada i uvedena je ključna veza između “pogonskog vođe” i njegovih “sledbenika” (“Betriebsführer” i “Gefolgschaft”). Oni su morali da polože zakletvu na vernost pred prethodno obostrano izglasanim Savetom poverenja koji je državi predstavljao takozvani “poverenik za rad” i koji je polagao račune direktno Ministarstvu za rad.

Zadatak ovog “samopotčinjavajućeg organizma”, kako ga naziva Mason, bilo je održavanje industrijskog mira koje niti poverenik niti Nemački radnički front nisu mogli da remete. Ukoliko potreba za

intervencijom ipak nastane, prva linija odbrane bila je politička reedukacija unutar posebnih Sudova časti (MASON 1996: 77–82). A što je industrija manja, to je intervencija bila ličnija: sitni proizvođači, koji su činili većinu industrije, bili su izuzeti od obaveznog uvođenja saveta i time su pogonskim vođama bile određene ruke u pogledu ličnog ophođenja. Kako je pisao Mason, “nema dokaza da je ideologija koju on predstavlja u bilo kojem smislu nacionalsocijalističkog porekla” (MASON 1996: 84). Zakon nije posebno odgovarao ni Partiji niti krupnoj industriji, pa ni sitnim proizvođačima, ali je omogućavao čitav sistem radničke eksploatacije. Upravo su ovde nacisti najviše politički izražavali tendencije industrije ka upravljanju i potčinjavanju rada. U tom smislu imperijalni raspad usled Versajskog ugovora, koji se podudara sa razvojem konkurentskog američkog fordizma, značio je da bi racionalizacija industrije u Weimaru morala da izvede potpunu reorganizaciju rada i suzbijanje “crvenog talasa” revolucionarnog rada. Nacionalni socijalizam je u tom smislu predstavljao vrhunac prethodne industrijske reorganizacije koja se upravo ostvarila u kodifikaciji preventivne kontrarevolucije.

Masovna potrošnja i nietzscheovska “Blonde Bestie”

Nalik statusnim simbolima “alternativne moderne”, takozvani “narodni proizvodi” (“*Volksprodukte*”) doveli su do mita koji traje i dan danas, a to je da je nacistička vlast nekako dovela do podizanja standarda rada: “*Volksempfänger*” (narodni radio-prijemnik), “*Volkswohnung*” (narodni stanovi), “*Volkskühlschrank*” (narodni frižider), “*Volkstraktor*” (narodni traktor) i naravno, “*Volkswagen*” (narodni automobil), bili su državno-subvencionisani proizvodi u ključnim oblastima masovne potrošnje. Poput programa za otvaranje poslova i “Autobahn-a”, oni su bukvalno predstavljali autoput do nacističke moderne. Međutim, oni otkrivaju nešto mnogo više od puke politike “pune zaposlenosti” kada se posmatraju iz ugla kontrarevolucije. Naime, to uopšte nisu bili programi namenjeni radu. Najpre, imali su jako malo uticaja s obzirom da nisu bili dostupni. Prosečna plata nemačkog radnika nije se računala u markama, već u pfenizima: 1936. godine, tokom pune zaposlenosti, 62% svih poreskih obreznika, imali su (kada se preračuna) primanja u visini odgovarajućih radnih časova od ne više od 60 pfeniga po satu, dok je, nasuprot tome, kilogram slanine stajao otprilike pola radnog dana, 2 marke i 14 pfeniga. Puter je takođe bio luksuz od 3 marke i 10 pfeniga (cf. TOOZE 2006: 142). Čak je i podrugljivo značenje izraza “Kraut” (kupus) nastalo na osnovu glavnog sastojka siromašne

prehrane nemačkih porodica — kupusa. U svetlu poslednično slabe kupovne moći nemačkog *Volk-a* pod sveopštim merama štednje, ni jedan civil nije stvarno vozio *Volkswagen*, dok je 1938. tek polovina nemačkih porodica mogla da sebi obezbedi radio prijemnik (TOOZE 2006: 149). Za razliku od pojma *Volksstaat* i nacističkog konzumerizma koji neki zagovaraju (cf. ALY 2006)⁰³, građani Reicha naprosto nisu imali kupovnu moć da bi si uopšte priuštili “narodne proizvode”. Za razliku od američkog fordizma, ovde puna zaposlenost nije dovela do mogućnosti masovne potrošnje radničke klase. Ali “masivni proizvodi” nacizma nisu ni bili namenjeni “masama”: oni su bili namenjeni vojnoj potrošnji.

Razlog je donekle složen. U “novom poretku”, ogromni ekonomski problemi poput opalih deviznih rezervi, nisu magično nestali, već su morali da se nekako reše. A način na koji su se rešavali uključivao je najpre mere štednje za potrebe rata: čak i kada su se nadnice dizale, obustavljanje civilne proizvodnje značilo je da inače visoko oporezovani nemački radnici nisu imali puno izbora osim da štede. Za potrebe štednje osnovane su regionalne štedionice, takozvane “Sparkassen”: radnici su u ove državne štedionice polagali svoje uštedevine, iz kojih je onda Reich crpeo neinflatornu novčanu masu potrebnu za finansiranje rata (TOOZE 2006: 110). Ovde je duboka veza između domaćih mera štednje i finansiranja rata. Prema Adamu Toozeu, nije se radilo o Göringovom mottu “Prvo puške, onda puter”. Radije, puške su predstavljale puter: ono malo što se konzumiralo, konzumirao je najveći potrošač Reicha — Wehrmacht. Ni “narodni proizvodi” ni “ratni plen” nisu bili namenjeni samom narodu. Umesto toga, jedini način da potlačeno nemačko radništvo konzumira proizvode koje je stvorilo, uključujući i gore navedene “Volksprodukte”, poput automobila i radija, bila je vojna konsumpcija. Ono to nije radilo iz obesti niti na individualnom nivou; ove proizvode radništvo je moglo da konzumira samo kao *kolektiv* i to isključivo kroz *vojnu* konsumpciju. Čak se i odmor koordinirao kroz oficijelne programe poput “*Kraft durch Freude*” (“Snaga kroz radost”) i “*Schönheit der Arbeit*” (“Lepota rada”) koji su radništvo disciplinovali da radi kao skup samopotčinjavajućih *kolektiva*. Ovo nije bila “upadljiva potrošnja” Veblena niti Alyjeve nacističke države blagostanja, već ono što je Landa nazvao “nitscheov-

03 Kao što se pokazalo kroz nedavne debate, Alyjeva “Narodna država blagostanja” nije utemeljena na empirijskim istraživanjima jer se oslanjala na pogrešnu računicu sastava poreza građana Reicha (cf. Tooze: 2005).

skom” konsumpcijom “plave zveri” (LANDA 2018: 295). Pod sveopštim merama štednje, jedini način da se masovno konzumiraju proizvodi nacizma bio je upravo kroz vojsku. U tom smislu, simboli nacističke moderne bili su ujedno njegova oružja, a ono malo blagodeti što je ostalo, radništvo je moglo da konzumira tek, doslovno, kroz cevi imperijalizma.

Prinudni strani rad i ‘Ostarbeiter’

Pošto je domaća proizvodnja stavila i masovnu potrošnju u službu imperijalizma, imperijalizam je vremenom iskorišten za dalje obezbeđivanje prinudnog rada. Finansijski “čarobnjak” Schacht je 1943. izbačen iz ministarstva finansija, a snage racionalizacije su iznova “zapozele” ekonomiju, i to su učinile kroz fiskalnu konsolidaciju. Naime, proizvodnja oružja po desetostruko uvećanoj stopi u odnosu na trenutak kad su nacisti došli na vlast, značila je neprestanu opasnost od hiperinflacije. Da bi se to sprečilo, bilo je nužno provesti fiskalnu konsolidaciju Reicha, i to je jedna od stvari koja je u konačnici usloвила upotrebu prinudnog rada. Takozvani LSO-sistem⁰⁴ standardnih cena prvobitno je osmišljen da bi se prikupio što veći broj proizvođača radi naoružavanja Reicha. Nakon toga je počeo da se upotrebljava kao instrument za spuštanje stope inflacije (TOOZE 2006: 495–497). Iako je upravo ovaj sistem korišten kao argument i prilog opisu Reicha kao režima koji je “prevazišao” kapitalizam ili je prešao u “državni kapitalizam”⁰⁵, upravo je on pogodio kompanijama jer je omogućio da snize cene rada ispod zvaničnih troškova proizvodnje i time nastavljaju da stiču profite uprkos prisilnoj “štednji”. Speer je 1942., da bi sproveo fiskalnu konsolidaciju kroz LSO-sistem, dao obećanje da neće slati zvanične inspekcije nikome ko se bude držao datih cena, što je značilo da se u praksi neće proveravati načini na koji privatne kompanije obaraju troškove proizvodnje (TOOZE 2006: 565).

Pošto je Nemačka armija već dovela do manjka ponude radne snage, jer je većina radnika iz ratnih industrija poslata na istočni front da bi nadoknadila vojne gubitke, i Wehrmacht i nemačke firme su našle zajedničko rešenje u takozvanom “Generalplan Ost” — programu ko-

04 “Leitsätze für Selbstkostenabrechnung bei öffentlichen Aufträgen”, odnosno “Smernice za obračunavanje primarnih troškova u javnim isporukama”.

05 Cf. Pollock 1941: 45, i nešto manje, Sohn-Rethel 1987: 26; za kritiku, vidi Neumann 2009: 221–228.

lonizacije Istočne Evrope. On je rešavao većinu problema Reicha od agrarne proizvodnje do ponude radne snage tako što se *zasnivao* na *prinudnom radu* pokorenih naroda. To je podrazumevalo ništa manje od demografskog restrukturiranja Evrope sa predviđenim izmeštanjem od oko 45 miliona ljudi (TOOZE 2006: 467). “Trojedinstvo” imperijalizam–racionalizacija rada–štednja ovde je uzdignuto na zaista viši nivo. Kao što ćemo videti, to je upravo bila glavna “slepa mrlja” totalne države: eksploatacija njene radne snage je koluminirala u progresivno većoj upotrebi stranog prinudnog rada. Ali ovde umesto nemačkog radnika, glavni subjekt postaje sada figura tzv. *Ostarbeiter-a*, odnosno radnika sa Istoka. Na taj način, firme su ostvarivale ekstraprofit dok je Wehrmacht dobio naoružanje po jeftinim cenama.

Ključni sistem prinudnog rada može se prikazati kroz debatu koja se odvila na tzv. *Kaiserhof* sastanku u Essenu u oktobru 1942. godine. Na tom sastanku se vodila diskusija o telesnom kažnjavanju. Naime, dok su logori, sudovi, policija i SS uvek mogli da se upotrebe protiv radnika koji otkazu poslušnost, problem je bio u tome što su tada poslodavci bili na gubitku. Budući da je radnik tokom kažnjavanja morao da bude fizički odsutan iz fabrike, u tim slučajevima bi produktivnost morala da opadne. Da bi se to ispravilo, specijalisti IG Farben-a su tokom sastanka u jednom trenutku predstavili svoj novi, radikalni, program “ishrane po učinku” (“*Leistungsernährung*”). Ovaj program je rešio i paradoks discipline i ujedno učinio *Ostarbeiter-e* produktivnijim. Naime, nakon što su raspodelili sledovanja hrane na tri klase, prema učinkovitosti radnika (visoku, srednju i nisku) obezbedili su najbolji obrt rada po jedinici kalorija koje su u njih “investirali”. Oni radnici koji su više radili, jeli su više i bili izdržljiviji, dok su ostali bili izgladnjivani. Poslodavci su na taj način mogli ujedno da zadrže svoje radnike i da ih disciplinuju *kroz* veću produktivnost. Ovo je postala standardna menadžerska praksa koju je sam A. Speer zdušno preporučivao (TOOZE 2006: 531).

Ovo, naravno, ne bi bilo moguće bez prethodnog ukidanja radnih prava. Međutim, to je samo bio početak. Sledeći korak bila je mutacija programa u nešto što znamo danas najpre po njegovim masovnim posledicama — “*Vernichtung durch Arbeit*” ili “uništenje kroz rad”. Računica iza toga je bila ta da će radnici niske produktivnosti eventualno dovesti do smanjenja broja radne snage uopšte, što je dodatno značilo da bi ta radna snaga morala da se neprestano obnavlja. To je zahtevalo novu infrastrukturu: “Dokle god su nadzornici iz SS-a sprovodili redovne inspekcije i izdvajali one radnike čija je produktivnost pala

ispod zadovoljavajućeg nivoa, i dokle god ih je zamenjivala novim zatvorenicima, poslodavac nije imao oko čega da se žali. Ovaj proces neprekidne selekcije i zamene bio je suština radnog sistema koncentracionih logora.” To što Tooze opisuje je sledeće: “U koncentracionim logorima nije postojala nikakva stalna zaliha [*stock*] radne snage već isključivo njen protok [*flow*]. SS nije obskrbljivao firme pojedincima, već određenom *jedinicom* radne snage” (2006: 533). A ta jedinica radne snage imala je svoje troškove. Potčinjavanje rada mutiralo je u sistem u kojem su cenu prinudnog rada sada određivale:

- a) produktivnost radnika,
- b) stopa trošenja (dotok novih zatvorenika spram broja smrti),
- c) naknade isplaćene SS-u za čuvanje, transport i održavanje radnika,
- d) katkad plate zatvorenika i
- e) cena određena zvaničnom agencijom za javne radove koja je naručivala rad.

Tek ukoliko se svi ovi uslovi zadovolje, poslodavac bi mogao da profitira od prinudnog rada radi spuštanja cena troškova ispod zvanične cene proizvodnje.

Pošto je dostigao svoj vrhunac, ovaj sistem je omogućio stranoj radnoj snazi da dostigne 6,5 miliona ljudi u toku 1943. godine, od kojih su 4,95 miliona bili civili, a čitav sistem je tada iznosio ukupno 20% totalne radne snage. Ovo ne uključuje “nusprodukt” istrebljivanja evropskog proleterijata kroz rad: “(...) 2,4 miliona nejevrejskih žrtava nacističkog režima. Tome dodajemo barem 2,4 miliona potencijalno jevrejskih radnika i stižemo do ukupne cifre 4,8 miliona radnika koji su ubijeni od strane trećeg Reicha, što se onda penje do blizu 7 miliona ukoliko tu uključimo sovjetske ratne zatvorenike ubijene 1941. godine” (TOOZE 2006: 515). Posle rata, ovaj sistem prinudnog rada nikada nije bio priznat niti su radnici ikada bili u potpunosti obeštećeni. Ovde je “državni kapitalizam” ponovo korišten da “pokaže” kako je država “prinudila” privatne kompanije na upotrebu prinudnog rada. Opet, ovo se činilo u oblasti prava. U suštini, može se reći da se kontrarevolucija nije završila pre Nürnberga. Naime, grupa koja nikada nije dobila u potpunosti naknade za zločine nacističkog režima bili su upravo prinudni radnici s Istoka — *Ostarbeiter*. Najpre, glavni američki javni tužilac (Robert H. Jackson) odustao je od upotrebe ideje “ekonomskih ratnih zločinaca” tokom suđenja (cf. NEUMANN, MARCUSE, KIRCHHEIMER 2013: 22). Potom je simplifikovana ideja da je država nekako “prisilila” privatne kompanije da upotrebljavaju prinudni rad iskorištena radi odustajanja od naknade stranog prinudnog rada uopšte. Prema

historičaru Urlichu Herbertu, “B.E.G.”⁰⁶ ne pokriva zahteve za obeštećenjem podnete od strane građana država koje su bile nekada u neprijateljstvu sa Reichom. Posledica toga je da je najveća grupa stranih žrtava nacionalnosocijalizma isključena iz dobijanja naknade: naime, strani civilni prinudni radnici i zatvorenici stranih koncentracionih logora, uključujući Jevreje koji su se vratili u države Istočnog bloka posle 1945. Pored njih su to naravno bivši ratni zatvorenici. Od samog početka, pa sve do danas, nije postojala nikakva diskusija o njihovoj naknadi u skladu sa međunarodnim pravom” (HERBERT 2000: 213).⁰⁷ Stoga, klasna borba se nastavila u samom Nürnbergu.

Promašeni pojam kontrarevolucije

U suprotnosti naspram krajnje eksploatacije “istočnih radnika” deluje čudno što su Druga i Treća internacionala, koje su najviše uslovljavali Sovjeti, zapravo posmatrali fašističku kontarevoluciju kao korak napred u progresu ka socijalizmu. Pritom razlozi za takvo stajalište nisu poticali naprosto od staljinizma (borba protiv tzv. “socijalfašista” i pakt Molotov-Ribbentrop desili su se posle). Kao što je Poulantzas pokazao, mnogo pre nego što će Hitler doći na vlast, Internacionale su imale dubokih problema sa analizom fašizma. Razvoj ovog novog fenomena ostajao je trajnom misterijom zbog ekonomizma dveju Internacionala. Tek nakon što je Hitler došao na vlast, Treća internacionala je promenila svoju početnu analizu da “fašizma ne može biti u Nemačkoj” u “fašizam je morao da se pojavi u Nemačkoj” (POULANTZAS 1979: 37), i to bez promene argumenata da je politička ekonomija

06 Pun naziv: “Bundesentschädigungsgesetz”, odnosno Savezni zakon o obeštećenju Savezne Republike Nemačke od 1. oktobra 1953.

07 Čak i kada su se naknade isplaćivale, isplaćivale su se državama, a ne pojedincima, a to se dodatno komplikovalo podelom Nemačke na istočnu i zapadnu. Sudilo se tek najvećim privatnim firmama i to tek za određene grupe iz čisto simboličkih razloga: “Samo je Konferencija o potraživanjima [*Claims Conference*] i to uz ogroman politički pritisak, uspeła da obezbedi reparacije od nekoliko vodećih firmi, poput IG Farben, Krupp, AEG i Siemens. To su bile paušalne sume, odmah označene kao dobrovoljne i nisu bile pravno obavezujuće. One su odvojene sa strane tek da bi se obeštetili jevrejski zatvorenici koji su korišteni kao prinudni radnici. Firme su eksplicitno odbile svako potraživanje nejevrejskih zatvorenika koncentracionih logora (uz izuzetak dogovora postignutog sa IG Farben tokom likvidacije 1958.), kao i potraživanja vojnih zatvorenika i civilnih prinudnih radnika” (Herbert 2000: 215–6).

Nemačke nekako “nužno” predodredila tok ovih događaja. Problem, stoga, nije bio samo u praksi, već pre svega u teoriji.

Kao što je pokazao Karl Korsch, problem se nalazio u pojmu progresa. Ovaj problem se, dakako, još uvek nije ni postavio u to vreme, koje prethodi *Dijalektici prosvetiteljstva* Frankfurtske škole. Prema Korsch, odsustvo socijalističke revolucije nije bilo očigledno prvoj generaciji socijalističkih teoretičara: od Proudhona i Lassalla do samog Marxa i Lenjina, socijalistički teoretičari su imali u najmanju ruku dvosmislen stav prema pojavi kontrarevolucije. Njihov čest optimizam zasnivao se u veri o progresivnosti kapitalizma. Kao da “uništenje buržujuške parlamentarne republike sadrži klice triumfa proleTERSKE revolucije”, prema XVIII *Brummaireu* (v. MARX, internet). Bilo sa Louisom Bonaparteom ili Benitom Mussolinijem, *brummaire* samoga marksizma je upravo bila ta vera u “klicu” revolucije. I to ne bez razloga: njome se “Revolucija” usidрила u istorijske revolucije sredstava za proizvodnju. Ovo je nešto što se ponovilo upravo u internacionalama. Nakon ranih teorija o klasnom ekvilibrijumu pojam kontrarevolucije se smatrao “poslednjom kartom buržoazije” (Druga Internacionala, cf. POULANTZAS 1979: 155) i “ničim više od izraza raspada i dekadencije kapitalističke ekonomije” (cf. ZETKIN, 1979: 49). Uprkos vlastitim analizama i samim kontrarevolucijama koje su se odvijale pred njima, “klica” neupitnog progresa se zadržala. “Glavni nedostatak marksističkog pojma kontrarevolucije je što Marx nije, niti je mogao, iz tačke gledišta vlastitog istorijskog iskustva da sagleda kontrarevoluciju kao normalnu fazu društvenog razvoja. Poput buržujuških liberala, kontrarevoluciju je promišljao kao ‘nenormalnu’ i privremenu smetnju inače normalnom progresivnom razvoju” (KORSCH 1977: 247). Kako za marksizam tako i za liberalizam, njegovog prosvetiteljskog blizanca, glavna paradigma u okviru koje se društvo zamišljalo bila je paradigma progresa. Iako je za liberale “mir” bio normalno stanje društva, a za marksiste stalna revolucija sredstava za proizvodnju, obe paradigme dele, prema Korsch, istu ideju progresa, upravo onu koja je osujetila pokušaje da se shvati pojam kontrarevolucije. Grubo rečeno, progres nije očekivan kroz kontrarevoluciju već uprkos njoj. Stoga, upravo je sam pojam kontrarevolucije taj koji je osujetio marksizam Druge i Treće Internacionale u shvatanju punog značaja kontrarevolucije. Zbog svog vlastitog pojma, sama kontrarevolucija je izgubljena iz vida. Ovo se može sažeti u čuveni slogan: “Socijalizam ili varvarstvo!” Ono što se odavde isključuje jeste činjenica da “novi istorijski razvoj tokom poslednjih dvadesetak godina [1920., dod. A.M.] pokazuje [...] da je ipak

moguća drugačija putanja. Tranzicija ka novoj vrsti kapitalističkog društva [...]” (KORSCH 1977: 249). Prema Korschu, kapitalizam nije iscrpeo svoje proizvodne snage sa liberalizmom, bilo je prostora za još. A one se nisu razvile ni kroz socijalizam niti kroz varvarizam već upravo putem *revolucije protiv rada* koja je stvorila i održavala ekonomiju Trećeg Reicha.

Sohn-Rethel i “treći oblik” eksploatacije

“Oni žele jesti tele, ali ne žele videti krv. Zadovoljni su ako mesar opere ruke pre nego što iznese meso. Oni nisu protiv posedničkih odnosa koji uzrokuju varvarstvo, nego samo protiv varvarstva.”

— B. Brecht, *Pet teškoća pri pisanju istine* [*Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit*]

Postoje dva pojma koja inače prikrivaju funkcionisanje zakona vrednosti o nacizmu: “totalna država” i državni kapitalizam. Nismo ih slučajno kritikovali u ovom tekstu jer oba pojma pružaju vanekonomska objašnjenja za nastanak fašizma iz tržišnih ekonomija. Ovo je mit koji opstaje i dan danas među marksističkim teoretičarima od Poulantzasovog “istorijskog strukturalizma” do “političkog marksizma” Ellen Meiksins Wood.⁰⁸ Jedini put kada je fašizam u istoriji marksizma analiziran na sistematski opsežan način kroz teoriju vrednosti bilo je upravo u Sohn-Rethelovoj analizi nemačkog fašizma gde je on empirijski dokazivao da se spoj nemačke industrije sa nacizmom nije razvio iz tržišne ekonomije Weimara naprosto usled fluktuacija u ponudi i potražnji, već u sferi proizvodnje, usled krize same *valorizacije* (SOHN-RETHEL 1987: 26–27). Ali, pošto je objavljena tek nakon rata, njegova knjiga predstavlja, ironično, jedno od poslednjih dela koja crpe snagu upravo iz pojma kontrarevolucije i samim tim ponavlja marksističku grešku u pogledu njenog shvatanja. Stoga ćemo osvetliti problem progresa i regresa u ovom delu na temelju prethodne diskusije o kontrarevoluciji.

Naime, prema Henryku Grossmanu, ranom ekonomisti Frankfurtske škole, celokupna Marxova kritika “vulgarizovane” političke ekonomije svojih prethodnika počiva na otkrivanju viška vrednosti proizvedenog kroz eksploataciju radne snage izvan nivoa potrebnog za njenu vlastitu reprodukciju (GROSSMAN 2017: 139). Pod pretpostavkom

08 Cf. “Izuzetna država intervencije” u: Poulantzas 1979: 11 i “poslednji vanekonomski imperijalizam” u: Meiksins Wood 2003: 128.

stalne akumulacije, to se najčešće odvija putem dveju metoda podizanja nivoa eksploatacije radne snage: tzv. “relativni” i “apsolutni” oblik proizvodnje viška vrednosti. Prvi podrazumeva povećanje stepena eksploatacije kroz uvođenje, recimo, novih tehnologija radi ubrzanja produktivnosti, odnosno “outputa” rada. Drugi podrazumeva povećanje opsega eksploatacije putem produžavanja samog radnog dana. Sohn-Rethel je objašnjavao nacizam kroz oba oblika da bi pokazao kako se nemačka ekonomija kao celina tokom ovog perioda prebacila sa “relativnog” oblika podizanja produktivnosti (što je upravo označavala racionalizacija) ka “apsolutnom” obliku (SOHN-RETHEL 1987: 69). Iako su nadnice bile fiksirane, a potrošnja smanjena, industrijski radni dan se od 1932. do 1936. produžio za 84% usled pune zaposlenosti, dok se istovremeno svaki nominalni porast u visini nadnica poništavao putem poreza i obaveznih “dobrotvornih” davanja (SOHN-RETHEL 1987: 93). Stoga, “industrijski fašizam je morao da se oslanja na apsolutnu proizvodnju viška vrednosti uz paradoksalno visok tehnološki nivo” (isto, 74). Iz Sohn-Rethelovog ugla, ovo je predstavljalo “obrtnje kapitalističkog modusa proizvodnje” (93). Pod uticajem opisa fašizma kao kontrarevolucije, slično opisu u prethodnom odeljku, Sohn-Rethel je “silom” uveo obrt kapitalizma koji može da objasni samo paradoksom: predstavljajući dva oblika eksploatacije kao istorijski sukcesivna, on (pogrešno) zaključuje da je kapitalizam u fašizmu “obrnuo” razvoj proizvodnje i da se sada kreće ka svojim ranijim stupnjevima. Tako se mit kapitalističke “regresije” u fašizmu ponovio, ali ovog puta kroz samu teoriju vrednosti.

Ovo, dakako, počiva na Sohn-Rethelovoj ustaljenoj “genetičkoj” grešci⁰⁹. U Marxovoj analizi, naime, ova dva oblika se izvode na osnovu postupka pojmovne aproksimacije suštini kapitala *uopšte*. U kapitalizmu kao modusu proizvodnje ne postoji naprosto bezbroj međusobno nepovezanih mogućnosti eksploatacije, već se ona uvek obavlja kroz određene oblike koji je omogućavaju i koje smo prethodno naveli. Ali oni nisu samo istorijske i činjenične datosti, već *pojmovi*: iako su izvedeni na osnovu istorijskih opservacija, oni se ne mogu svesti na njih. Oni zajedno tvore celinu koja opisuje *mogućnosti uslova* u okviru kojih se eksploatacija istorijski može odvijati, ali ne predstavljaju istoriju same eksploatacije. Zato se ne mogu naprosto “nalepiti” na

09 Za trasiranja slične greške s historijskim argumentom u Sohn-Rethelovom radu na pojmu realne apstrakcije vidi rad Borislava Mikulića u ovom zborniku.

pojedine istorijske događaje. Ako to imamo na umu, Sohn-Rethel je, predstavljajući oblike eksploatacije kao *istorijske* kategorije, zapostavio njihovo mesto u Marxovom radu. Potom je dodatno načinio grešku time što ih je predstavio u redosledu. I, konačno, napravio je treću grešku time što je taj redosled obrnuo u odnosu na ono što bi kapitalizam trebalo navodno da bude: oslobođen “primitivnih” oblika eksploatacije i opskrbljen onima koji su tehnološki “napredni”. Otuda, kako zaključuje, nacizam nije progres kapitalizma, već njegov *regres*.

Ova “regresija kapitalizma” ima mnogo posledica:

- 1) zanemaruju se “nove mogućnosti”, odnosno kapitalizam različit od liberalizma na koji smo navikli i koji je Korsch opisivao;
- 2) “moderna” se (za razliku od *Dijalektike prosvetiteljstva*) cepa na pola: na progresivnu i na “varvarsku”;
- 3) deo radničke klase koji je najviše eksploatisan, pomenuti “istočni radnici” – ne mogu se objasniti pošto dva oblika eksploatacije, na koje se Sohn-Rethel oslanja, ne opisuju prisilni rad.

Koreni ove “greške” sežu zapravo do samog Marxa. Naime, postoji “treći oblik” podizanja eksploatacije koji je Marx eksplicitno isključivao iz svoje analize zbog nivoa apstrakcije na kojem se kretao (MARX 1976: 430). Britanski ekonomista John Smith je nedavno skrenuo pažnju na ovo pitanje u kontekstu teorije imperijalizma. Prema njemu, zbog toga što je Marx pretpostavio savršenu, zatvorenu, nacionalnu privredu gde se robe prodaju po svojim “pravim” cenama (bez tržišnih distorzija), morao je da isključi fenomen nadničkih diferencijala koji potiče od toga što se nadnice u nekim zemljama isplaćuju ispod nivoa reprodukcije radne snage — upravo “treći” oblik podizanja eksploatacije (SMITH 2016: 237). Stvari poput domaćeg rada, nejednake razmene i kolonijalne eksploatacije su stoga isključivane u prvim koracima Marxove analize (za generalni opis cf. SMITH 2016: 224–252). Iako ih je Marx razmotrio i namerno isključio iz svoje analize, ovaj čin “isključivanja” su potom nesvesno preuzele potonje generacije marksista u koje spada Sohn-Rethel. Ovaj “treći oblik” je, međutim, upravo ono što nedostaje da bi se objasnilo podizanje *nivoa eksploatacije* i promena njenog oblika u programu prinudnog stranog rada u okvirima Reicha. U konačnici, tek se na taj način može povezati prinudni rad sa profitima iz nacističkog privatnog sektora. Jer, prvo, nije slučajno što je SS prodavao *jedinice* radne snage: u pitanju je *rad* kao *čista roba* bez dodatnog opterećivanja samim radnikom odnosno njegovim izdržavanjem. To nije robovski rad predkapitalističkog doba već potpuno srozavanje nadnica.

Čitav Marxov poduhvat, kao što smo rekli, tiče se pokazivanja da iza oblika nadnice [*wage-form*] leži višak eksploatacije potreban da se stvori višak vrednosti. U tom smislu, nadnica je samo izraz procesa stvaranja vrednosti koji se odvija u barem jednom od tri oblika eksploatacije: relativni, apsolutni i “treći oblik”.¹⁰ Sva tri pripadaju “konstantnoj tendenciji kapitala [...] da spušta troškove rada [...] sve do apsolutne nule” (MARX 1976: 748). Ali, čak i u potpunom ispunjenju ovog “trećeg” oblika, čak i na razini apsolutne nule, odsustvo nadnice *ne ukida postojanje troškova*: kada se nadnica u potpunosti ukine, reprodukcija radne snage se može ili eksternalizovati (kao u slučaju kućanskog rada) ili *nestati*. Ovo je razlika između “slobodne” radne snage i one eksploatisane u logorima: dok su obe “podjednako” neplaćene u pogledu naknade troškova za svoj rad (ukoliko, recimo, oboje obave 5 neplaćenih radnih sati), samo je potonja radna snaga neplaćena u pogledu troškova svoje regeneracije. Jedino se radna snaga logora ne plaća *ne samo u pogledu viška vrednosti koji proizvede već takođe u pogledu vrednosti potrebne za svoje vlastito održavanje*¹¹. Ovaj vid rada se ne vezuje za monopole pukom slučajnošću. Njihova intimna veza se nalazi u pojmu organskog sastava kapitala čija promena prati razvoj svakog monopola. Za razliku od Sohn-Rethelovog “paradoksalnog” poklapanja varvarske eksploatacije sa visokim tehnologijama, veza između monopola i eksploatacije deluje daleko manje paradoksalnom i nipošto slučajnom tek kada se uzme u obzir organski sastav kapitala. Ukratko rečeno, tokom svog razvoja, monopol će neminovno dostići granice proizvodnih kapaciteta potrebnih da bi se akumulacija održala. Najpre, jer tehnološke investicije ne doprinose ništa vrednosti proizvoda (budući da podizanjem produktivnosti rada obaraju cenu pojedinačnih proizvoda, ali tek kratkoročno i pod uslovom da nisu dostupne svima, stoga dugoročno gledaju da obaraju stopu profita).

10 Za tematiku “domaćeg” (“kućnog”) rada kao oblika radikalne eksploatacije kroz “znojni sistem” i Marxovu analizu u *Kapitalu* v. ovde prilog Maje Breznik, “Kapitalizam kao ‘znojni sistem’: podnajamni rad i stvarna emancipacija radništva iz druge ruke”.

11 Ovo ne treba brkati sa reproduktivnim radom: zbog toga smo koristili izraze “regeneracija” i “održavanje” za ono što bi se inače nazivalo “reprodukcijom”, a odnosi se u ovom slučaju na spavanje, hranu i sve prateće troškove reprodukcije radne snage koji su u “trećem obliku” proizvodnje viška vrednosti ukinute. Kratko rečeno, onaj deo vrednosti koji bi inače pokrивao reprodukciju same radne snage sada se koristi za višak vrednosti na štetu same radnice ili radnika.

Drugo, radni dan ima svoju prirodnu granicu od 24 sata. Kapital ne može eksploatirati rad u beskraj, postoje materijalne granice u pogledu toga. Kao što je Sohn-Rethelov kolega Henryk Grossman pokazao, sa podizanjem volumena akumulacije “dotiče se tačka u kojoj deo viška vrednosti, koji inače ide na potrošnju rada i kapitala [...], počinje da apsolutno opada” (GROSSMAN 2017: 129). Ovo predstavlja srce Grossmanove teorije raspada: proširena akumulacija se ne može nastaviti onda kada se dva oblika eksploatacije rada iscrpe. Interesantno je što i Sohn-Rethel i Grossman ignorišu *treću mogućnost*, a to je forsiranje rada izvan granice koju predstavlja vrednost potrebna za njegovu regeneraciju. A upravo se ovo dešavalo u Trećem Reichu: proces valorizacije se ne bi nastavio da nije bilo upotrebe prisilnog rada ispod njegovih troškova regeneracije. Umesto “raspada kapitalizma” (Grossmanov zaključak) ili njegove “regresije” (Sohn-Rethelov zaključak) dešavalo se ono upravo suprotno: *razvoj kapitalizma kroz treći oblik proizvodnje viška vrednosti*. Ovo je ključna veza između preventivne kontrarevolucije i kapitalističkog progresa: Treći Reich je omogućio podizanje profitnih stopa iznad ičega zamislivog u radnim pravima i zakonima upravo uvođenjem trećeg oblika eksploatacije kroz selektivnu suspenziju istih.

Naime, da su profiti poticali iz državno naduvanih cena u “državnom kapitalizmu”, kao što se inače tvrdi, onda bi se Treći Reich daleko ranije raspao od hiperinflacije.¹² Eksploatacijom domaće i strane radne snage kroz različite oblike, nacistički imperijalizam je suprotstavio jedan krak radne klase onom drugom dok je oboma se kao troškove regeneracije. Radna prava su *morala* da se slome i drže u takvom stanju da bi se eksploatacija nastavila širom Reicha. Kada je nakon sloma monetarnog sistema ona prestala, ne bi trebalo da nas iznenađuje što su jedine valute koje su mogle da se upotrebljavaju kao

12 Naime, inflacije nije mogla “doći” iz okupiranih teritorija izvan Nemačke: Marka se jezivo čuvala od ne-nemačkih privreda kroz “vojnu valutu” uvedenu tokom prvih faza okupacije stranih država — tzv. “RKK” (“Reichskreditkassenscheine”). Za razliku od ranijih vojnih valuta, ova valuta nije važila na teritoriji Reicha i stoga nije mogla da utiče na inflaciju marke (Aly 2006: 96). Iznutra, ono što je marku držalo stabilnom, a ekstraprofite mogućim, nisu bili samo porezi, prihodi niti finansijsko “čarobnjaštvo”, već vrlo materijalna činjenica da rad stvara vrednost. A što su profiti više rasli, kao što smo videli, to je više nastajao pritisak da se upotrebljava prinudni rad. Stabilnost vrednosti marke nije mogla poticati, niti je poticala, isključivo od slobodnog rada.

novac za transakcije u posleratnoj Nemačkoj bile američke cigarete i flaše konjaka (GLOSSNER 2010: 125).

A oni koji nisu morali da razmenjuju cigarete i konjak bili su ujedno najveći dobitnici Reicha. Kao što je rekao Paul Mattick: “Razbijanje monopola bez diranja temelja kapitalističke proizvodnje može voditi jedino do reformacije monopola. Materijalni temelji današnjeg kapitalizma i sveopšta podelu rada i krupne industrije ne može postojati bez monopola” (MATTICK, INTERNET). Posle oslobađajućih presuda u Nürnbergu, monopoli su se reformisali, proizvodnja je ponovo započeta, a neki su čak doživeli da budu potpisnici TTIP-a (cf. MATKOVIĆ, INTERNET). Ironično, upravo je razvoj “globalizacije” doveo do ponovnog otvaranja pitanja o današnjem ukidanju radnih prava i nasleđa kontrarevolucije. Zato, umesto političkih analogija (cf. ALY, LANDA, LOSURDO, MASTNAK, ITD.), ono što povezuje prošlost Evrope sa njenom današnjicom pre su užasni uslovi proizvodnje koji, nipošto slučajno, upravo povezuju fašizam sa “outsorsingom” proizvodnje: strani radni logori. Ukoliko postoji ikakva veza između pred- i posleratnih evropskih imperijalizama, ona se mora tražiti *u principu* proizvodnje, a ne *per analogiam*. Jer, ukoliko je nacizam zaista načeo novu putanju, kao što je rekao Korsch, onda je to upravo u spoju imperijalizma i štednje koji danas iznova određuje evropsku svakodnevicu. ■

Reference

- Aly, Götz (2006), *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*, New York: Metropolitan Books.
- Blyth, Mark (2013), *Austerity: the History of a Dangerous Idea*, New York: Oxford University Press.
- Bonefeld, Werner (2017), *The Strong State and the Free Economy*, New York: Rowman & Littlefield International Ltd.
- Brady, Robert (1933), *The Rationalization Movement in German Industry*, University of California: University of California Press.
- Buchheim, Christoph & Scherner, Jonas (2006), "The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry", *The Journal of Economic History* 66: 390– 416.
- Fabbri, Luigi (1922), *The Preventive Counter-Revolution*, dostupno na: <https://www.katesharpleylibrary.net/dfn3w5> (poslednji pristup 23. 02. 2018).
- Fraenkel, Ernst (1941), *The Dual State: a Contribution to the Theory of Dictatorship*, New York: Oxford University Press.
- Glossner, L. Christian (2010), *The Making of the German Post-War Economy: Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy after World War II*, London: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Grossman, Henryk (2017), *Capitalism's Contradictions: Studies in Economic Theory Before and After Marx*, Kuhn, Rick (ed.), London: Haymarket Books.
- Herbert, Ulrich (2000), "Forced Laborers in the "Third Reich" — an Overview", *International Labor and Working Class History* 58: 192–218.
- Korsch, Karl (1977), *Revolutionary Theory*, Kellner Douglas (ed.), Austin: University of Texas Press.
- Landa, Ishay (2010) *The Apprentice's Sorcerer: Liberal Tradition and Fascism*, Leiden: Brill.
- Landa, Ishay (2018), *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848–1945*, New York: Routledge.
- Marx, Karl (1976), *Capital*, Vol. 1, London: Penguin.
- Marx, Karl (1852), *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire/cho7.htm> (poslednji pristup: 23. 02. 2018.)
- Matković, Aleksandar (2016), *What Europe are We Sacrificed For? TTIP and Its Lasting Consequences*, dostupno na: <http://www.criticatac.ro/lefteast/what-europe-are-we-sacrificed-for-ttip-and-its-lasting-consequences/>, poslednji pristup: 22. 02. 2018.
- Mattick, Paul, Sr. (1941), *How New is the "New Order"?*, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1941/new-order.htm> (poslednji pristup: 23. 02. 2018.)

- Meiksins Wood, Ellen (2003), *Empire of Capital*, London: Verso.
- Neumann, Franz (2009), *Behemoth: the Structure and Practice of National Socialism 1933–1944*, Chicago: Ivan R. Dee.
- Neumann, Franz, Marcuse, Herbert, Kirchheimer, Otto (2013), *Secret reports on nazi Germany The Frankfurt School's Contribution to the War Effort*, Princeton: Princeton University Press
- Pollock, Friedrich (1941) "Is National Socialism a New Order?", *Studies in Philosophy and Social Science*: 9 (2): 440–455.
- Poulantzas, Nicos (1979), *Fascism and Dictatorship: the Third International and the Problem of Fascism*, London: Verso.
- Schacht, Hjalmar (1956), *Confessions of "The Old Wizard"*, Cambridge: The Riberside Press.
- Schmitt, Carl (1996), *The Concept of the Political*, Chicago: University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl (1998), "Sound Economy — Strong State", in Cristi, Renato, *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism*, Cardiff: Cardiff University Press, 212–32. of Wales Press.
- Sohn-Rethel, Alfred (1987), *The Economy and Class Structure of German Fascism*, London: Free Association Books.
- Tim Mason (1996), "The origins of the Law on the Organization of National Labour of 20 January 1934. An investigation into the relationship between ,archaic' and ,modern' elements in recent German history", in *Nazism, Fascism and the Working Class*, Cambridge: Cambridge University Press, 77–104.
- Tooze, Adam (2005), *Economics, Ideology and Cohesion in the Third Reich: A critique of Goetz Aly's Hitlers Volksstaat*, dostupno na: <http://campuspress.yale.edu/adamtooze/files/2012/10/Tooze-Article-on-Aly-for-Dapim-Lecheker-HaShoah-Sep-2006-Corrected.pdf> (poslednji pristup: 19. 02. 2018.)
- Tooze, Adam (2006), *Wages of Destruction: the Making and Breaking of the Nazi Economy*, London: Allen Lane .
- Traverso, Enzo (2017), "Totalitarianism Between History And Theory", *History and Theory* 55: 97–118, DOI: 10.1111/hith.12040.
- Uhl, Karsten (2014), *Humane Rationalisierung? Die Raumordnung der Fabrik im fordistischen Jahrhundert*, Bielefeld: transcript Verlag.